

האתרוג ברפואה – מתיאופרסטוס עד ימינו

זהר עמר *

שימושיו של האתרוג (*Citrus medica L.*) וסגולותיו הרפואיות נזכרים רבות במקורות היסטוריים קדומים, וגם במחקרים מודרניים נמצאו ראיות לנוכחות מרכיבים בעלי סגולות בריאותיות בפירות אתרוגים¹. במאמר זה נסקור כמה מהשימושים הקדומים. לראשונה מופיעים תיאורים שיטתיים של האתרוג וסגולותיו הרפואיות בספרות הטבע והרפואה היוונית, תיאורים ששימשו יסוד למורשת רפואית ששלטה בעולם הישן כאלפיים שנה, עד שלהי ימי הביניים.

דומה שהאזכור הראשון של האתרוג בספרות זו הובא בחיבורו של תיאופרסטוס (372-287 לפנה"ס לערך), תלמידו של אריסטו, שכינה אותו "תפוח פרסי" או "מדי"². מאוחר יותר הופיעו אזכורים נוספים של האתרוג אצל פליניוס (23-79 לספירה) בספרו תולדות הטבע³, אצל גלינוס הרופא (במאה השנייה לספירה), ואחרים. הם תיארו זן אתרוג שלא שימש כרגיל למאכל, אלא לשימושים אחרים, בעיקר לרפואה, ועד היום שמו המדעי הוא *Citrus medica*. פליניוס אף ציין שניסו לאקלמו במקומות שונים בשל חשיבותו הרפואית⁴.

בין השימושים שנזכרו נמנים למשל הנחת פירות האתרוג בין הבגדים לשם מניעת כרסומם על ידי עש ודחיית חרקים מזיקים. האתרוג שימש גם לשמירה על היגיינת הפה, שכן שתיית מיץ של החלק הפנימי והחמוץ של הפרי כשהוא מבושל, משרה ריח טוב בפה. בייחוד צוינה יעילותו כסממן נגד רעל, כי

* פרופ' זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן.

1. למשל כחומר אנטי סרטני, בטיפול בסוכרת, בחיזוק המערכת החיסונית, ראו: B. Alvarez Arias and L. Ramon-Laca, "Pharmacological properties of citrus and their ancient and medieval uses in the Mediterranean region", *Journal of Ethnopharmacology* 97 (2005), pp. 89-95; K. Panara, K. Joshi and K. Nishteswar, "A review on Phytochemical and Pharmacological Properties of *Citrus medica* Linn", *International Journal of Pharmaceutical & Biological Archives*, 3 (2012), pp. 1292-1297.
2. Theophrastus, *Enquiry into Plants* (A. Hort tran.), London 1990, IV, 4, 2 (p. 311)
3. G. Plinius, *Naturalis Historia* (W.H.S. Jones & H. Rackham trans.), London

שתייתו עם יין גורמת לקלקול קיבה ולהפרשת הרעל⁵. גלינוס תיאר את שלושת חלקי האתרוג: החלק הפנימי החמוץ, המשמש עם חומץ לתיבול חזק; החלק האמצעי השרני, שאינו מתעכל היטב ולכן מטבילים אותו בחומץ או בציר דגים; הקליפה החיצונית שבכמות קטנה מחזקת את כושר העיכול⁶. דיוסקורידס (רופא פרמקולוג ובוטנאי יווני), כתב בחיבורו על חומרי מרפא שהאתרוג נאכל בעיקר על ידי נשים הרות כאמצעי לדיכוי תאוותיהן למאכלים מסוימים⁷, ופליניוס הבהיר שהכוונה לאכילת זרעי האתרוגים לשם הקלה בבחילות של נשים בעת היריון⁸.

על שימושיו הרפואיים של האתרוג ניתן ללמוד גם מספרות חז"ל, שהייתה חשופה מצד אחד לרפואה הבבלית ומצד אחר למורשת היוונית. כך למשל, בתלמוד הבבלי מובא בשם רב הונא בר יהודה שאכילת 'אתרוג מתוק' (אתרוגא חליתא) ממולא בדבש כשהוא מונח על גחלים לוחשות, היא תרופה יעילה למי ששתה מים מגולים (וקיים חשש שמא שתה מהם נחש והטיל בהם ארס) או מי שהכישו נחש ארסי⁹. האתרוג, הצנון והביצה נחשבו לקשים לעיכול, עד כי נאמר: "אלמלא קליפתן החיצונה - אינן יוצאין מבני מעיים לעולם"¹⁰. כמו כן, האתרוג נמנה בין המאכלים המרבים את הזרע, ומחשש לקרי לא הביאום מאכל לכהן הגדול בערב יום הכיפורים¹¹.

נוסף על שימושיו הרפואיים ייחסו לאתרוג שנעשתה בו נטילת ארבעת המינים סגולות רפואיות יתרות, שכנראה גם הנוכרים האמינו בהן. למשל, סגולה ל'בנים ריחניים' לאישה שתאכל אתרוגים. מסופר על אישתו של שבור מלך פרס שאכלה אתרוגים בעת היריונה ונולדה לה 'בת ריחנית', עד כי היו מעלים אותם לפני אביה בראש הבשמים¹². המדרש מספר על אדם עני אחד שנטל מהאתרוגים שהיו משליכים ביום הושענא רבה בבית הכנסת ומילא

5. תיאופרסטוס V 4, 2; פליניוס XII 15-16.

6. Galen, *De Alimentorum Facultatibus* II. 27.

7. R. T. Gunther (trans.), *The Greek Herbal of Dioscorides*, New-York 1959: I 166.

8. פליניוס XXIII 105.

9. בבלי, שבת קט ע"ב. השימוש בזרע האתרוג נגד הרעלות היה מקובל בספרות הרפואה הקדומה, ראו: א' לב, סממני המרפא של ארץ ישראל וסביבותיה בימי הביניים, תל אביב תשס"ב, עמ' 112.

10. בבלי, שבת קח ע"ב.

11. מדרש, שבת קכ"ג ע"ב.

בהם את שקו. הוא הפליג עימם "בים הגדול עד שהגיע למדינת המלך". והנה באותה העת נמצא המלך חולה במחלת מעיים, ובחלום נאמר לו שרפואתו תהיה רק מאכילת אתרוגים שהיהודים מתפללים בהם ביום הושענא רבה. שליחי המלך חיפשו בכל הערים ולא מצאו, אלא אותו יהודי שכל רכושו היה מאתרוגים אלו. הביאו את אותם אתרוגים למלך, וזה אכלם והתרפא בהם. שכרו של אותו יהודי היה שמילאו את שקו בדינרים.¹³

בחיבורו של אסף הרופא, ספר הרפואה העברי הקדום ביותר שהשתמר בימינו, מפורטים תכונותיו של האתרוג, על פי תורת היסודות והליחות היוונית. קליפתו הוגדרה כחמה בטבעה והחלק הפנימי נחשב לקר. מצד אחד האתרוג נחשב ל"מרבה הליחה וקשה לתחונות" (=טחורים), אך מצד שני זרעו טוב לכאב כליות וטיפות שמן שהושרה בקליפתו שימשו לטיפול בכאבי אוזניים.¹⁴ עלי האתרוג נזכרים בחיבורו של שבתי דונולו בן המאה העשירית בין הסממנים שניסה ובחן "לשים כתמרוק"¹⁵.

בספרות הרפואית הערבית בימי הביניים, שגם הרופאים היהודים היו חלק ממנה, נזכרים רבות התכונות הרפואיות של האתרוג. ספרות זו מבוססת בעיקרה על הרפואה היוונית, בעיקר הגאלנית, בשילוב ידע שנלמד מניסיון של רופאי התקופה. אין מקום לחזור על כל המידע המצוטט במקורות הקלאסיים, לכן נביא כאן רק לקט נבחר של שימושים.¹⁶ הרמב"ם (1138-1204) שימש כרופאם של השליטים האיובים, ובמיוחד שירת את אלמלך אלפצ'ל (עלה לשלטון במצרים בשנת 1198). הוא הקדיש למענם חיבורים רפואיים אחדים והזכיר בהם את האתרוג פעמים רבות. למשל הוא מנה את עלי האתרוג בין הסממנים ה"ראויים (להימצא) באוצר המלוכה הנכבדת והנעלה"¹⁷. בחיבורו 'פרקי משה ברפואה' כתב: "וסגולת קלפת האתרוג שמועילה לקיא המתחדש בפי האסטומכה, מתגבורת המרה השחורה

13. ויקרא רבה לז, ב.

14. ד' מונטנר, "ספר אסף הרופא", קורות ד (תשכ"ז), עמ' 39.

15. ד' מונטנר, רבי שבתי דונולו, ירושלים תש"ט, עמ' כב.

16. על שימושי האתרוג בספרות הערבית של ימי הביניים ראו א' לב, סממני המרפא של ארץ ישראל וסביבותיה בימי הביניים, תל אביב תשס"ב, עמ' 111-112; ש' טולקובסקי, פרי עץ הדר, ירושלים תשכ"ו, עמ' 106-112.

17. רבינו משה בן מימון, הנהגת הבריאות (מהדורת ד' מונטנר), ירושלים תשי"ז, עמ' 57, וכן ראו שם: עמ' 55, 78.

והתעוררותה... קליפת האתרוג מחזקת את הלב וגרגריו מועילה מן הארסים"¹⁸. בחיבורו על "סמי המות" הביא הרמב"ם הנחיות מעשיות לשימוש באתרוג בטיפול בהרעלות:

זרעי האתרוג נוגד את כל הרעלים הממיתים את גוף האדם, בין אם הללו הוחדרו לגוף בשתיה או בנשיכה. אופן השימוש בו: יש לנקות את זרעי האתרוג מקליפתם ולקחת את תוכם ולכתשם ולבלוע מהם כמות שהם מ'מת'קאל' עד 2 דרהם¹⁹; ואמר אבן סינא: 2 'מת'קאל'. יש להשתמש בזה כשהוא [מזוג] בין או במים קרים. ואין הבדל בין זרעי האתרוג המתוק לזה של החמוץ.²⁰

ר' נתן בן יואל פלקירה (במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה) הקדיש ערך גדול לאתרוג באנציקלופדיה הרפואית שכתב, וכאן נצטט את סופו בליווי דברי הסבר קצרים בסוגריים: "ז(החלק הפנימי) החמוץ יועיל ללכפקאן (פעילות לב מואצות) החם. והוא רע לחזה. והאל מרבא (ריבה) ממנו טוב לריאה ולגרון. ובישולו וקליפתו יועיל לריח הפה וינקה רשומי הפנים (כתמי עור), וריחו יתקן הפסד האויר וזרעו בין יועיל לסמי המות"²¹. רבי מאיר אלדבי (במאה הארבע-עשרה) כתב כקודמיו על הקושי בעיכול האתרוג, ולכן המליץ: "ונאות לאכלו לפני האכילה בדבש או בסוקר, אבל לא באמצע האכילה ולא בסופה, והמבושל בדבש טוב"²². האתרוג נזכר רבות במרשמים

18. משה בן מימון, פרקי משה ברפואה (מהדורת ד' מונטנר), ירושלים תשכ"א, עמ' 242.

19. 274. הוא נותן מרשם מדויק לכך: "הג'ולף (שיקוי מבושם) הנעשה מועיל האתרוגיה במי ורדים (מבושלת) עד שיקבלו את כוחם או שמוזגים את מוצם עם מי הורדים – שליש מוץ עלי אתרוגיה ושני שלישים (מי ורדים) מועיל לסובל מחולשת הלב". ראו גם תשובות רפואיות, בתוך: ביאור שמות הרפואות (מהדורת ד' מונטנר), ירושלים תשכ"ט, עמ' 146-147. במאמר אחר המיוחס לרמב"ם, נאמר: "מורקחת אחרת, המועילה למשגל והמבשמת את ריח הפה: קציעה, קליפת אתרוג, קנמון, מכל אחד חמשה דרכמוניים", בתוך: על החיים המיניים (ד' מונטנר, עורך), ירושלים תשכ"ה, עמ' 22.

19. מת'קאל: במצרים 4.68 גרם, בעירק 4.46 גרם; דרהם: משקל סטנדרטי 3.125 גרם.

20. Maimonides, On Poisons and the Protection against Lethal Drugs (G. Bos ed.), Provo, Utah 2009, p. 18.

21. ד' עמר וי' בוכמן, צרי הגוף לר' נתן בן יואל פלקירה, תל אביב תשס"ד, עמ' 158.

22. ספר שבילי האמונה, ירושלים תש"ן, התיב החמישי, עמ' רסט.

רפואיים שנמצאו בגניזה הקהירית, למשל בטיפול במיגרנה ובמי שראייתו לקויה, אך לרוב בלא ציון אופן השימוש.²³

הרב והמקובל ר' חיים ויטאל (1543-1620) כתב חיבור רפואי ובו מרשמים רבים. למשל, הוא ממליץ לטפל בתינוק יונק שמקיא את החלב באמצעות השקיה במים שהושרו בהם זרעי אתרוג וצמח השומר.²⁴

גם רופאי העת החדשה הפליגו בשבח סגולות האתרוג, כפי שכתב טוביה הרופא (1652-1729):

אדברה נא בשבח פרי עץ הדר... נחמד למראה וטוב למאכל, תוכו כברו ובו סגולות נפלאות, כי קליפותיו מסירים כל כאב פנימי ומחזיקים את הגידים... הפרי כולו הוא משמח הלב ומחזיק הגוף והוא כתריקה ממש לכל חולי, וביותר בקטנים המוציאים (ויראוליש או סאראמפיון) והם אבעבועות. מעצו אינם מדברים הרופאים, אבל בלי ספק ברא מזכי אבא, ע"כ יאמרו המושלים בלשון תוגרמיים 'אלמא אגאג'א דאן איראק דוש' מיס', ר"ל התפוח אינו נופל רחוק מהעץ. ולענ"ד לעת חוסר עשבים, והדר במקום שאינם מצוים תרופות, אם יחתך חתיכה מן העץ ויעשו ממנו בשול יחזיק הגוף למצוא תרופה לנפשו בזה.²⁵

ר' חיים פלאג'י (1788-1868) אף הוא הביא סגולות רפואיות רבות המיוחסות לאתרוג. בשם ר' חיים ויטאל הוא המליץ להשתמש במי אתרוגים מזוקקים עם שרף אלת המסטיק כנגד מחלת הכולרה. כסגולה לשמירה מפני מזיקים, הוא הזכיר בין היתר, ברכה על אתרוג מרוקח בדבש ובסוכר בליל ט"ו שבשבת.²⁶ מנהג ירושלים היה לברך שהחיינו על חתיכות אתרוגים בליל שני

23. E. Lev & Z. Amar, Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah.

Brill & Sir Henry (Wellcome Series), 7, Leiden 2008, p. 147

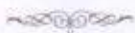
24. י' בוכמן וז' עמר, רפואה מעשית לרבי חיים ויטאל, מרפאה בארץ ישראל וסביבותיה, ירושלים תשס"ז, עמ' 242. על מותכונים הכנת סירופ אתרוגים, ראו עמ' 279, 285.

25. ר' טוביה כ"ץ, מעשה טוביה, קרקוב תרס"ח, עמ' קכט ע"ב.

26. ר' חיים פלאג'י, ספר רפואה וחיים, ירושלים תשנ"ז, עמ' לה, קעה. על טעם אכילת האתרוג בט"ו שבט, ראו א"א שמש, צמחים, מאכלים ודפוסי אכילה בספרות הברכות, אריאל תשע"ד, עמ' 242, הערה 324.

של ראש השנה²⁷. אין ספור סגולות נוספות יוחסו לאתרוג, למשל באחד מספרי הסגולות מופיע גם השימוש בקליפת אתרוג להגברת כוח הגברא וכן התועלת שבו למי "שנתאלם פתאום"²⁸. במיוחד מפורסמת הסגולה לתת לאישה עקרה או למי שמתקשה ללדת, לנגוס בפיתם האתרוג ולומר תפילה ללידה מהירה וקלה²⁹. אחרים טענו שזו סגולה בדוקה לבן זכר³⁰, אמונה שקיימת עד היום בקהילות רבות בישראל.

ברפואה העממית של יהודי המזרח עד לדורות האחרונים תפס האתרוג מקום חשוב. אצל יהודי תימן שימש הפרי נגד דלקות פנימיות, כמו דלקת בכבד ובכליות, להקטנת החומציות בקיבה, ועוד. הקליפה ניתנה נגד שיהוק וגיהוק והצטננות. הזרעים ניתנו נגד עקיצת עקרב על ידי בישולם והנחתם ברטיות על מקום העקיצה³¹. ברפואת יהודי עירק היה מקובל לבשל אתרוגים בקליפתם בתוספת סוכר, ואכילה מהם כל בוקר במשך כמה ימים נחשבה לתרופה נגד אבנים בכליות. כדי לעצור נזילת דם מהאף היו שמים אתרוג יבש מגורד על החוטם. כמו כן, האמינו שהאתרוג מסייע לכוח הגברא ומרבה את הזרע³². התפתחותה של הרפואה המערבית המודרנית דחקה כמעט לגמרי את המסורת הרפואית העשירה בדבר סגולותיו של האתרוג.

27. י' גליס, מנהגי ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' קעה.

28. ספר רפואות, וינה תרפ"ז, עמ' 4, 32.

29. ר' חיים פלאג'י, מועד לכל חי, איזמיר תרכ"ב, עמ' רח ע"ב.

30. ב' נחמיאס, חמסה: קמיעות, אמונות, מנהגים ורפואה עממית בעיר העתיקה ירושלים, תל אביב 1996, עמ' 144. על סגולה זו, ראו מקורות נוספים אצל טולקובסקי, עמ' 59.

31. י' ריעאני, סמוני הרפואה העממית של יהודי תימן, עבודת גמר, בית ספר לרוקחות, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 17.

32. א' בן יעקב, רפואה עממית של יהודי בבל, ירושלים תשנ"ב, עמ' 73, 126, 151, 217.